

Nederlands-Indonesische relaties: 1.0 of 2.0?
Hoe ik gefascineerd raakte door het moderne Indonesië

Voordracht voor de Indonesia Nederland Society door Nikolaos van Dam
1 april 2021

De eerste keer dat ik in aanraking kwam met Indonesië was in mijn lagere schooltijd. Dat kwam doordat verschillende van mijn schoolvriendjes Indische moeders hadden. Maar ik was mij daar toen nog helemaal niet van bewust. Ik had geen flauw benul van taalaccenten, huidskleuren of verschillende bevolkingsgroepen. Die waren gewoon onderdeel van mijn dagelijks bestaan; ik wist niet beter, dus het viel mij ook niet op. Pas een halve eeuw later, tijdens mijn eerste reis naar Indonesië in 2004, werd ik mij ervan bewust dat de moeder van een van mijn klasgenoten op de lagere school Indonesisch moest zijn geweest. Dat kwam door een ontmoeting die ik had met een Nederlandse vrouw op een plantage in Oost-Java die vroeger in handen was geweest van haar vader: zij sprak met precies hetzelfde Indo-accent als dat van de moeder van mijn vroegere schoolvriend. Later in Indonesië zei ik wel eens dat de Indonesiërs mij soms zo deden denken aan de Nederlanders van Indonesische origine te midden van wie ik in Nederland was opgegroeid.

Doorslaggevend voor mijn fascinatie voor Indonesië was de vonk die op mij oversloeg tijdens de bezoeken met mijn ouders aan het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam, dat in de vijftiger jaren in de volksmond nog het “Koloniaal Instituut” genoemd werd. Daar woonden wij de fascinerende dansvoorstellingen bij van Indra Kamadjojo, met op de achtergrond gamelang-muziek. Ik vond zijn dansen zo inspirerend, dat ik ze thuis met kaarsjes op schoteltjes in mijn draaiende handpalmen probeerde na te doen. Als substituuut voor de kris van Indra Kamadjojo gebruikte ik een lang broodmes. Ik moet ongeveer 12 jaar oud zijn geweest; en het is mij mijn hele leven bijgebleven in de meest positieve zin.

Het was een goed voorbeeld van hoe muziek en cultuur de magische kracht kunnen hebben om alle grenzen tussen volkeren te overbruggen.

Na deze eerste kennismaking had mijn fascinatie voor de Indonesische cultuur een halve eeuw lang een sluimerend bestaan. Mijn hoogleraar Arabisch,

professor Pijper, was weliswaar adviseur geweest van de regering in Nederlands-Indië, maar ik verzuimde hem daar allerlei over te vragen, want mijn eerste belangstelling lag in de Arabische wereld. Het gerucht ging ook dat professor Pijper samenwoonde met een Indonesische prinses, maar ook dat was voor mij niets meer dan iets geheimzinnigs. We vroegen hem er niet naar, gesteld al dat wij dat ooit zouden hebben gedurfd, want hij was heel streng voor zijn studenten. Helaas is het me vaker overkomen dat ik pas op de gedachte kwam iemand iets te vragen, als dat al lang niet meer kon, omdat deze inmiddels niet meer leefde.

Dat de Nederlandse leerboeken over Islamitisch recht, waaronder die van professor Juynboll, op de situatie in Indonesië waren geënt, nam ik hoogstens voor kennisgeving aan; maar het had voor mij verder geen specifieke betekenis. En ook was ik mij er toen nog niet zo van bewust dat het Koninkrijk der Nederlanden vanwege Nederlands-Indië ooit het land was met de meeste moslim-‘onderdanen’ ter wereld en het grootste contingent hadj-pelgrims naar Mekka.

Pas in 2004 dook het beeld van Indonesië opnieuw voor mij op, omdat de mogelijkheid zich voordeed dat ik na mijn plaatsing in Berlijn wel eens tot ambassadeur in Jakarta zou kunnen worden benoemd. Om te testen of mijn interesse voor Indonesië echt authentiek was, en niet alleen een hersenspinsel dat opgewekt was door de fascinerende dansen van Indra Kamadjojo, besloot ik er heen te reizen, samen met mijn jongste broer. Ook begon ik boeken over het moderne Indonesië te lezen. Ik was er door gefascineerd, en gaf aan Buitenlandse Zaken te kennen dat ik graag in Indonesië wilde worden geplaatst. Ik was blij dat mijn verzoek direct werd ingewilligd.

Vanaf dat moment stortte ik mij in Berlijn direct op het leren van het Indonesisch met het uitstekende *Leerboek Indonesisch* van Hein Steinhauer. Normaal hou ik niet zo van erg dikke boeken, maar de 739 bladzijden van Steinhauer's boek verslond ik met veel enthousiasme, zij het erg langzaam. Ik ging er als het ware met de stofkam doorheen en deed allerlei aanbevelingen, hetgeen me in het voorwoord van de vervolgeditie van zijn boek (2009) een bedankje van Steinhauer opleverde voor mijn ‘niet aflatend enthousiasme, scherpzinnige vragen en waardevolle suggesties’. Voor een beginneling als ik vond ik dat een groot compliment.

Toen ik in augustus 2005 in Jakarta aankwam kende ik de taal dus al een beetje, maar er was nog heel wat inzet nodig om een hoger niveau te bereiken. Daartoe ging ik vijf afzonderlijke weken naar het taalinstituut Alam Bahasa in Yogyakarta, waar ik een diepe onderdompeling in de taal onderging, die gepaard ging met ernstige hoofdpijnen omdat alles zo intensief was. Maar ik voelde het tegelijkertijd als een groot voorrecht en luxe om op mijn 60ste jaar nog eens voor een paar weken voltijd student te mogen zijn. Verder werkte ik vijf jaar lang tot in de late avonduren aan mijn Indonesisch door het lezen van prachtige Indonesische literatuur. Dat was niet alleen erg leerzaam, maar ik genoot er ook van. Een mooiere combinatie is nauwelijks mogelijk.

Een vaak gehoord cliché is dat *Bahasa Indonesia* een simpele taal is. Ik heb zelfs eens een Nederlandse in Jakarta horen zeggen dat zij het een soort ‘kindertaal’ vond. Het cliché van ‘simpel’ wordt vooral gebruikt door diegenen die deze taal nooit goed onder de knie hebben gekregen, of niet eens de moeite daartoe hebben ondernomen.

Er zit ook iets denigrerends in om een andermans taal als simpel te bestempelen. In ieder geval is de kennis van het Indonesisch essentieel om daar optimaal mee te kunnen doen aan het leven, anders loop je toch een beetje half blind rond in de Indonesische archipel, en ben je meer een buitenstaander en waarnemer op afstand.

Mijn persoonlijke ervaringen met Indonesië hebben dus vooral te maken met het moderne hedendaagse Indonesië en de vijf jaar die ik daar heb mogen doorbrengen. Dat was verrijkend en fascinerend.

Het is inmiddels negen jaar geleden dat de Indonesia Nederland Society werd opgericht. Bij die bijeenkomst sprak de toenmalige Indonesische ambassadeur Ibu Retno Marsudi, nu minister van Buitenlandse Zaken, over de noodzaak om tot een nieuwe 2.0 Indonesisch-Nederlandse relatie te komen. De vraag is nu wat hier van terecht is gekomen. Ik denk dat er nog veel werk aan de winkel is, want als het om bilaterale betrekkingen gaat kun je nooit op je lauweren gaan rusten; ze hebben altijd onderhoud nodig. Maar ik denk dat het bereiken van een 2.0-relatie tot op zekere hoogte wel gelukt is, zij het onder aantekening dat nog steeds sprake is van een belast Nederlands verleden m.b.t. Indonesië. Maar die last geldt vooral voor de Nederlandse kant, want in officiële Indonesische kringen wil men liever naar de toekomst kijken. Dat kwam ruim 15 jaar geleden al duidelijk tot uiting tijdens de besprekingen van onze minister van

Buitenlandse Zaken Bernard Bot met zijn counterpart Hasan Wirajuda in 2005 en ook herhaaldelijk daarna.

Dit neemt niet weg dat er altijd groepen zijn, aan zowel Nederlandse als Indonesische kant die hier anders tegen aan kijken.

Op 10 maart 2020 heeft koning Willem Alexander tijdens zijn staatsbezoek aan Indonesië zijn spijt en excuses aan de Indonesische regering overgebracht voor het ‘excessieve geweld van Nederlandse kant gedurende die jaren’. Daarmee is een belangrijke stap gezet, die wat mij betreft ook direct na de soevereiniteitsoverdracht had gekund; maar de geesten waren daar toen nog lang niet rijp voor, en het heeft niet minder dan 70 jaar geduurd voordat dit wel het geval was, hoewel er zelfs nu vanuit Nederlandse kringen nog kritiek op die excuses valt te horen. De Indonesische regering had niet om die excuses gevraagd, maar heeft deze wel buitengewoon gewaardeerd. Daarmee is voor de Nederlandse kant het binnenlands-politieke probleem van het wel of niet aanbieden van excuses eindelijk opgelost; want het is gebeurd. Maar dat betekent natuurlijk niet dat daarmee ook alle Nederlandse wandaden uit de koloniale geschiedenis zijn witgewassen, zeker niet in de perceptie van de Indonesiërs. President Joko Widodo maakte in een persverklaring dan ook duidelijk ‘dat we de geschiedenis zeker niet kunnen uitwissen, maar wel kunnen leren van het verleden.’

Wat mij opviel was dat de Koning sprak over ‘die jaren’; en hij bedoelde daarmee ongetwijfeld de jaren 1945-1949 en de daarmee samenvallende dekolonisatieperiode en de gewelddadigheden en oorlogsmisdaden die toen zijn gepleegd. De Koning sprak blijkbaar niet over de gehele koloniale periode. Deze is door presidenten Soekarno en Soeharto wel gekarakteriseerd als ‘350 jaar kolonialisme’. En die tijdsduur van 350 jaar klopt ook, maar niet als het over het gehele grondgebied van de huidige Republiek Indonesië gaat. Dat is een hardnekkige mythe. Het Nederlandse kolonialisme begon eigenlijk heel kleinschalig, eerst met enkele minimale handelsposten verspreid over diverse punten van het kolossale Indonesische eilandenrijk. Daarna werd het grondgebied dat onder Nederlandse controle stond stukje bij beetje uitgebreid, vaak met grof geweld en veel brandende kampongs. En als je de *Historical Atlas of Indonesia* van Robert Cribb er op na slaat, dan wordt al gauw duidelijk dat de Nederlandse heerschappij over de Indonesische archipel pas aan het begin van de twintigste eeuw werd uitgebreid tot over het gehele gebied dat nu

de Republiek Indonesië beslaat. Atjeh kwam er pas in 1907 bij, net als de Sumatraanse provincie Jambi, en Bali pas in 1908. Het zogenaamde ‘volledige’ Nederlands-Indië waarmee wij vertrouwd zijn geraakt op geografische kaarten, heeft dus maar nauwelijks 35 jaar bestaan, totdat de Japanse bezetting van 1942 er een einde aan maakte.

Velen hebben alleen de kaart van het hedendaagse Indonesië van Sabang tot Merauke op hun netvlies staan, zonder zich ervan bewust te zijn hoe die kaart er de afgelopen eeuwen steeds weer verschillend uit zag. Zonder de bloedige oorlog in Atjeh, gevoerd door generaal Van Heutsz die daarbij geholpen werd door de adviezen van Snouck Hurgronje, was deze provincie nu waarschijnlijk een sultanaat of koninkrijk geweest, net zoals Brunei Darussalam. Het Nederlandse streven was destijds om een zo groot mogelijk gebied militair onder controle te krijgen, en om grote gebieden voor zich op te eisen nog voordat andere landen zelfs maar op die gedachte kwamen. Maar terwijl eerst sprake was van een sterk gecentraliseerde eenheidsstaat, was het beleid in het eindstadium van Nederlands-Indië om er een federale staat van te maken, om nog zo veel mogelijk invloed te kunnen behouden. Maar dat is niet gelukt.

Tijdens de conferentie van Linggajati in 1946 zaten vertegenwoordigers van Nederland en Indonesië voor het eerst bij elkaar als ‘gelijken’, of ‘*as equals*’ (‘*sejajar*’), zoals dat in de geschiedenisboeken staat. Vanuit de Nederlandse koloniale perceptie was dit eigenlijk een stap terug, terwijl het voor Indonesië een stap vooruit was, en wel op de weg naar de totale onafhankelijkheid. Maar is na 75 jaar nu nog steeds sprake van een wederzijdse erkenning als ‘gelijken’ tussen Indonesië en Nederland? Economisch gezien misschien wel, maar verder gaan de vergelijkingen al gauw scheef. We staan weliswaar samen op een ongeveer gedeelde 17de of 18de plaats in de wereldrangorde lijst van de economieën, maar het blijft moeilijk om landen als elkaars gelijken te beschouwen wanneer het ene land 46x zo groot is als het andere, en 16x zo veel inwoners heeft. Vandaar dat we in de huidige tijd beter kunnen spreken van ‘gelijkwaardige partijen’ dan van ‘gelijke partijen’, maar in beide gevallen wel met *wederzijds respect*. Zo vinden wij bijvoorbeeld landen als Luxemburg of Vaticaanstad wel gelijkwaardig aan Nederland, maar niet gelijk.

Wederzijds respect en gelijkwaardigheid zouden mijns inziens ook moeten inhouden dat je bereid bent te willen doorgronden wat de ander denkt en voelt. En daar schort het wel eens aan. We nemen als het ware voor vanzelfsprekend

aan dat we de andere partij, in dit geval de Indonesiërs, wel begrijpen en weten wat deze vindt. Maar is dat wel zo? Weten we wel voldoende wat de Indonesiërs van ons vinden? Een complicerende factor is in dit verband dat de Indonesiërs lang niet altijd gemakkelijk zullen laten blijken wat zij vinden, ook al zijn zij meestal nog zo beleefd en aardig.

Als illustratie van dit fenomeen wil ik hier het boek *Oeroeg* van Hella Haasse noemen. Dit werd in 2009 in Jakarta in het Erasmus Huis in een Indonesische vertaling gepresenteerd binnen het kader van de jaarlijkse campagne ‘Nederlands leest!’ Omdat het in 1948 uitgegeven *Oeroeg* zich afspeelt in Nederlands-Indië dachten de organisatoren dat het een mooie gedachte was om dit boek ook in Jakarta te presenteren. Maar hadden zij zich wel afgevraagd of de Indonesiërs echt geïnteresseerd zouden zijn in onze literatuur uit de koloniale tijd, hoe hoogstaand de literaire kwaliteiten ervan ook mochten zijn? Ik denk van niet. En in de discussies met Indonesische studenten kwam dan ook kritiek naar voren. Een van de kritische commentaren was dat het boek niet over Indonesië ging, maar over Nederlands-Indië, wat inmiddels toch definitief verleden tijd was, en dat niet werd getoond wat er ‘echt’ met de mensen in Indonesië gebeurde. Een van de Indonesische studenten citeerde de openingszin van het boek: ‘*Oeroeg was mijn vriend*’. Maar hij voegde daar direct de vraag aan toe in hoeverre dat vriendschapsgevoel wederzijds was geweest? *Oeroeg* zelf zegt immers nauwelijks wat in dat boek, zo constateerde hij.

Wat ik hiermee wil zeggen is dat veel Nederlanders weliswaar denken dat zij de Indonesiërs en Indonesië kennen, maar dat dit in werkelijkheid helemaal niet zo hoeft te zijn. Ook wat dat betreft is het belangrijk dat hier verbetering in komt in de vorm van een ‘2.0-relatie die tastbare voordelen heeft voor beide partijen’, om de woorden van Ibu Retno Marsudi nog eens te citeren.

In mijn boek *Granaten en minaretten. Een diplomaat op zoek naar vrede in de Arabische en islamitische wereld*, heb ik betoogd dat we beter niet kunnen spreken van een ‘*gedeelde geschiedenis*’ en ‘*gedeeld cultureel erfgoed*’, zoals velen van Nederlandse kant dit nog steeds graag doen. Deze termen suggereren immers een gelijkheid tussen beide partijen, en dat was in de koloniale periode zeker niet het geval. We kunnen daarom beter spreken van een ‘*opgelegde geschiedenis*’ van de kolonisator aan de gekoloniseerde bevolking en van grotendeels ‘*geroofd of buitgemaakt erfgoed*’. Een gouden kris van de in 1830 door generaal De Kock gevangen genomen Javaanse prins, en nu Indonesische

held, Diponegoro, is er een symbolisch voorbeeld van. Vorig jaar werd deze kris teruggegeven aan Indonesië.

Kijk ik naar de boeken die de afgelopen decennia in Nederland zijn gepubliceerd over Indonesië, dan gaat het bijna altijd over de koloniale periode. En ik teken hierbij aan dat het vaak ook om zeer interessante en boeiende werken gaat. Beperk ik mij tot enkele boeken die ik de afgelopen maanden gelezen heb, dan denk ik aan *Revolusi* van David Van Reybrouck, het boek over *Snouck Hurgronje* van Wim van den Doel, *De wraak van Diponegoro* van Martin Bossenbroek, *Soldaat in Indonesië* van Gert Oostindie, *Daar werd wat vreselijks verricht* van Reggie Baay, *Roofstaat* van Ewald Vanvugt en *De brandende kampongs van Generaal Spoor* van Rémy Limpach. En dan nog allerlei romans die zich in Nederlands-Indië afspelen, zoals *Lichter dan ik* van Dido Michielsen. Er zitten maar zelden Nederlandse boeken bij over het moderne Indonesië (de toeristische reisgidsen niet meegerekend).

Betekent dit dat er in Nederland nog steeds niet zo erg veel interesse bestaat voor het moderne hedendaagse Indonesië? Ik vrees dat dit inderdaad het geval is. En hetzelfde geldt voor de Indonesische taal. Er zijn nauwelijks nog Nederlandse studenten die Bahasa Indonesia willen studeren; en de leerstoel Indonesisch in Leiden is al lang opgeheven.

Wat betekent dit laatste? Op zich misschien niet zo heel veel. Als ik bijvoorbeeld denk aan de studie Duits in Nederland, dan is het daarmee ook treurig gesteld, en dat terwijl Duitsland, economisch gezien, voor ons verreweg het belangrijkste land is ter wereld. Dit heeft dus weinig direct met belangen te maken, maar misschien eerder met de gedachte dat men veronderstelt dat alles tegenwoordig wel kan worden afgedaan in het Engels. Maar ik kan u verzekeren dat een Nederlandse zakenman in Duitsland doorgaans meer kan verdienen wanneer hij ter plekke alles kan afdoen in het Duits. En voor Indonesië geldt waarschijnlijk hetzelfde. Voor de studie van het Mandarijn en China is er echter juist wel veel belangstelling; en die is denk ik deels gebaseerd op de gedachte dat daar grote Nederlandse belangen spelen en dat China een van de belangrijkste land van de toekomst is, gecombineerd met het besef dat men in China niet gemakkelijk terecht kan met Engels.

Eigenlijk zou je kunnen zeggen dat de versies 1.0 en 2.0 parallel naast elkaar bestaan, en dat dit voorlopig nog wel zo zal blijven. Je zou zelfs kunnen zeggen dat 1.0 en 2.0 niet helemaal met elkaar compatibel zijn, omdat het gaat om

doelgroepen met nogal verschillende prioriteiten. Versie 1.0 gaat om een combinatie van *tempo doeloe* en een vermeende belangstelling voor het moderne Indonesië die in belangrijke mate op het verleden gestoeld is. Ik zeg opzettelijk ‘vermeende belangstelling’ omdat het in veel gevallen een ingebeeld Indonesië is, een Indonesië dat er misschien eens geweest is, tenminste in de verbeelding van de Nederlanders die er leefden, of die ervan droomden; dromen die niet noodzakelijkerwijze werden gedeeld door de Indonesiërs zelf; een Indonesië dat inmiddels al lang niet meer bestaat. Dit, terwijl versie 2.0 zich vrijwel geheel richt op het moderne hedendaagse Indonesië, zonder daarbij de gevoeligheden uit het oog te verliezen die door het koloniale verleden zijn ontstaan.

De voorzitter van de Tong-Tong Fair liet mij destijds (in 2010) in Jakarta enigszins verontwaardigd weten dat de Indonesische ambassadeur in Nederland, Fanny Habibie, had gezegd dat de Tong-Tong Fair in Den Haag niet authentiek Indonesisch was. Hij organiseerde daarom een Indonesisch alternatief: de Pasar Malam. Beiden hadden gelijk, want beide fairs waren authentiek. De ene was authentiek Indonesisch en de andere authentiek Indisch of Indo. De Tong Tong Fair wordt jaarlijks in Den Haag gehouden, en draait voornamelijk om de cultuur van mensen met een Europese en Indische afkomst. De Tong-Tong Fair is naar eigen zeggen ‘geworteld in de Indische hoofdstad van de wereld, Den Haag’. De Indonesische hoofdstad ligt daarentegen natuurlijk in Jakarta.

Als ik weer een vergelijking met Duitsland mag maken: Nederland beschikt over een zogenaamde ‘positieve reflex’ bij de Duitsers. Dat geldt tot op zekere hoogte ook in Indonesië, ook al zijn daar natuurlijk lang niet alle Indonesiërs positief over Nederland, en al helemaal niet over het koloniale verleden. Nederland moet mijns inziens volop rekening houden met de bestaande Indonesische gevoeligheden, zonder te veel te wijzen met het bekende Nederlandse vingertje. We hebben een paar jaar geleden gezien hoe daardoor een grote deal over militair materiaal aan onze neus voorbij ging. Maar dat ging alleen maar over het materiële. Het spreekt eigenlijk zo vanzelf. Duitsland zou niet met het opgeheven vingertje moeten wijzen naar Israël, België niet naar Congo, en Nederland niet naar Indonesië. Zoiets zou je, als het opportuun is, bijvoorbeeld kunnen overlaten aan de Europese Unie. Toch heeft Nederland in Indonesië nog steeds een potentieel streepje voor op andere landen; dat heb ik tenminste ervaren in de tijd dat ik daar ambassadeur

was. Ik hoop dat daar ook in de toekomst nog voldoende gebruik van wordt gemaakt op een 2.0 manier, want eens zal die tijd voorbij zijn.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft momenteel een speciaal adviseur voor China aangesteld, die tot taak heeft het China-beleid beter te coördineren, in eerste instantie in Nederland, maar ook in EU-kader en wellicht ook daarbuiten, met gelijkgezinde landen. Nederland kijkt op dit moment veel meer naar China dan naar Indonesië, en ik verwacht niet dat daar in de nabije toekomst veel verandering in zal komen. Relaties met China spelen in bijna iedere sector en op vele niveaus.

Dit neemt niet weg dat een extra inzet voor onze relaties met Indonesië zonder meer gewenst blijft. Ook op de langere termijn is dat van groot belang. Ons land is momenteel de grootste niet-regionale investeerder in Indonesië, meer dan de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Australië bij elkaar.¹ Indonesië heeft niet voor niets het potentieel om op de langere termijn bij de economische top-tien van de wereld te gaan behoren. President Joko Widodo heeft zelfs de optimistische wens uitgesproken dat Indonesië in 2045, 100 jaar na de uitroeping van de Indonesische onafhankelijkheid, tot de top-vijf van de wereldeconomieën zal behoren. De vraag is of Nederland zich daar uit strategische overwegingen nu al op zou moeten richten, of dat we afwachten tot het eenmaal zover is en dan misschien de boot een beetje missen omdat anderen ons dan zijn voor geweest.

Los van de economische belangen heeft Indonesië ook een belangrijke internationale rol, onder meer vanwege zijn constructieve contacten met andere landen in de regio, waardoor het een positieve invloed heeft op de ontwikkelingen. Nederland zou daar meer op in kunnen spelen. En het hoofdkwartier van de Association of South East Asian Nations (ASEAN), en de uitbreidingen daarvan (ASEAN+3 en ASEAN+6)² zijn niet voor niets in Jakarta gevestigd.

Ik denk dat de Nederlandse ambassade in Jakarta, samen met het Nederlandse bedrijfsleven en allerlei andere sectoren uitstekend voor onze bilaterale belangen zorgen. Maar het kan altijd nog meer, en de Indonesia Nederland Society, waaronder zeker ook de Indonesia Nederland Youth Society die de generatie van de toekomst vertegenwoordigt, kan daarin verder een relevante rol spelen.

¹ Indonesië Podcast interview met ambassadeur Lambert Grijns, 18 maart 2021, met Edwin Mooibroek.
<https://app.springcast.fm/episode/indonesie-podcast-aflevering-3/>

² De lidstaten van ASEAN zijn: Brunei, Cambodja, de Filipijnen, Indonesië, Laos, Maleisië, Myanmar, Singapore, Thailand en Vietnam. ASEAN + 3 zijn de ASEAN-leden + China, Japan en Zuid-Korea. ASEAN + 6 = + Australië, India en Nieuw-Zeeland.